

Апстракт: На трагу Женетовог схватања по ком епиграф представља паратекст „граничне позиције“ који ствара одређену врсту очекивања код читаоца (Genette 1997: 149), у раду тумачимо поетичке импликације библијског епиграфа и наслова, као и других библијских мотива у роману *Дан шести* (обј. 1961) Растка Петровића. Главни циљ истраживања јесте да укаже на функцију Библије као интертекста у најамбициознијем Петровићевом роману, а основна претпоставка је да библијски мотиви, који се јављају у различитим формама (цитата, парафраза, алузије и др.), представљају библијски наратив као један од слојева свести јунака. Посебна пажња се посвећује библијским лајтмотивима, али се указује и на „епизодне“ библијске мотиве у делу.

Кључне речи: Растко Петровић (1898–1949), *Дан шести*, модернизам, Библија, епиграф, интертекст

1. Књижевна антропологија Растка Петровића

Живот је, разуме се, пун авантура; али колико су ове ретке и разводњене ако се не мичемо из једне куће и једне вароши, а колико су убрзане, изненадне, нагле, ако се човек само помери са свога места и упусти се у оно што се зове: Путовање („Сапутници“, Растко Петровић).

Књижевно дело Растка Петровића (1898–1949) обележено је интересовањем овога писца за научна достигнућа из области психологије, антропологије, физике, космологије. Расткова књижевна имагинација протеже се од пећинског доба, преко средњовековља, ренесансе, епохе о којој је био намерио да напише роман, па све до двадесетог века и човека загладаног у тада актуелне научне и техничке проналаске. На формирање Петровића као књижевника умногоме је утицало и образовање у Паризу, који је у то време био

¹ Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним с Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 03.02.2023. године. Такође је настао на основу излагања „Приказ материјалног света у роману *Дан шести* Растка Петровића“ на III научно-стручној школи србистике „Доминанте српске културе“ (6–7. новембар 2021) у организацији Филолошког факултета Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов“, Института за лингвистику Руске академије наука, Института за славистику Руске академије наука и Филолошког факултета у Београду.

главно средиште европске уметности. Историјска авангарда, с којом се сусрео у француској престоници, за аутора *Дана шестіої* била је важно формативно искуство.

Једна од основних одлика светске књижевности историјске авангарде, кад Растко почиње да објављује, било је оживљавање универзалних топоса Библије, грчке и римске литературе, оних појасева европске културе који су се могли узети за заједничко наслеђе човечанства (Vučković 1984: 131). То потврђује и Петровићево дело, које карактерише изразит митски слој, који открива седименте различитих традиција. Међу њима је несумњиво повлашћена јудео-хришћанска традиција, оличена у библијском тексту, преко које се практично самеравају све друге традиције. Другим речима, „антрополог“ Растко Петровић у својим делима је био заинтересован пре свега за мисаони и духовни хабитус човека западног света. Библија је у његовом делу не само главни традицијски и митски слој већ и катализатор других атавизама, односно слојева људске свести. То најбоље показују примери српске народне традиције и словенског паганског света.²

Познато је, међутим, да је Растко тежио да открије универзалне истине о човеку истражујући и начин живота заједница изван западног света. О томе сведоче и његови цртежи, настали на више континената, али и путописна дела на челу с *Африком* (1930). На Растковим цртежима можемо видети праисторијско индијанско посуђе од земље, представе астечких божанстава, мексичке фетише (рецимо, индијанску звечку од ноктију јелена), афричке фетише (попут фетиша од слоновог зуба из Конга), представе из будистичке митологије (попут Будине мајке). Подсећамо да је 1939. године начинио кратке аматерске документарне филмове о индијанским резерватима, кинеској и црначкој четврти и руралној сиротињи америчких мегалополиса, који су од велике антрополошке и етнолошке вредности. Из сачуване преписке сазнајемо да је сакупљао плоче с индијанском музиком и да се студиозно бавио овом културом, којој је посвећен сегмент *Дана шестіої* под насловом „Ходочашће“. Стога се може рећи да је проучавање *човека у култури* један од основних принципа у укупном стваралаштву Растка Петровића. Међу антрополошким и њима сродним студијама које је читао налазе се тек-

2 У есеју „Народна реч и геније хришћанства“, Растко говори о интегрисању хришћанске у српску народну мисао. На крају есеја Растко закључује да је српска народна традиција „растурен[о], хришћанск[о] Народн[о] Јеванђељ[е]“ (Петровић 1974а: 404). Исто тако, старословенских елемената у Петровићевом стваралаштву готово да нема без сагледавања њиховог односа према јудеохришћанској традицији и Библији, што показују и Петровићеве приповетке с темом старог словенства. Једна од њих, „Пустиањак и меденица“, тематизује идентитетски заокрет од прасловенства ка хришћанству, и већ њена прва реченица имплицира укрштај хришћанског и паганског у јунаковом саморазумевању: „Још док сам био стари Словен и звао се Јоаким, сасвим на други начин текла је моја младост“ (Петровић 1974а: 129).

стови Џ. Џ. Фрејзера, Л. Леви-Брила, М. Милера, Л. Нидерлеа, С. Тројановића и др. (Петровић 1974а: 369). Сарађивао је с Институтом „Смитсонијан“ из Вашингтона, Катедром за антропологију Универзитета „Колумбија“ у Њујорку и Музејом уметности и науке у Рочестеру (Петровић 2021б: 150).

У својим промишљањима о атавизмима из серије есеја „Стварност у страниј и нашој књижевности“ Растко говори о пресеку људске свести. У том светлу у наставку ћемо тумачити функцију библијског интертекста у *Дану шестом*:

Погледавши под утицајем целог, овог новог филозофског духа, у себе, човек је видео да у њему чак не постоји једна једина личност, већ читаве наслагe личности; разним атавизмима нанете ту и у разним степенима реализоване. Ако би се замислио психолошки пресек једнога таквог живота, он би личио на геолошки пресек земље. Постоји један социјалан морал и један индивидуалан морал; они сталним, напорним поправкама, друштвеним и индивидуалним васпитањем суспрежу све те силе атавизма, те разнородне многострукости. Ради једног јединог циља суспрежу, ради остварења једнога социјалног јединства, који има да претставља човека члана породице и друштва (Петровић 1974б: 256).

Дијалог с Библијом заузима значајно место у Растковом делу. Већ у *Бурлесци Господина Перуна Боја Грома* (1921) и збирци песама *Ошкровење* (1922) Растко означава свој поетички дијалог с најважнијом идентитетском књигом западног света. *Бурлеска* је његов први роман и представља енциклопедијски засновану пародију: израз је настојања да се конституише другачија, апокрифна верзија мита и историје, при чему су мотивске, стилске и композиционе везе с Библијом присутне дуж романа (Петровић 2013: 82–83). Авангардна збирка *Ошкровење* тематизује нераскидивост духовног и телесног живота, о чему је Растко у више наврата писао. У основи његовог открочења су витализам и апологија овоземаљским, телесним уживањима. Поменути пресек свести, чест у његовим делима, заступљен је и у песми „Пустолов у кавезу“. Ту је лирско ја „комад бога, бачен у свет“ (Петровић 1974в: 61) и носилац је и хришћанских и паганских обележја, слично другим личностима у Петровићевом делу. Иако је збирка песама *Ошкровење* полемична и субверзивна у односу на Библију, не би се могло рећи да је према њој рушилачки и нихилистички настројена. То на изванредан начин потврђује и следећи сегмент аутопоетичког текста „Пробуђена свест (Јуда)“ с краја *Ошкровења*:

И велики филозоф натурализма донео је истину о љубави: љубав је полна. Но он је викао: Како се можете волети кад је сва узвишеност љубавна била заблуда! Као да сам секс за себе није одвише велико чудо и велика мистерија, исто тако у најмању руку као и додир двеју естетичких идеја – како би пристао он да је љубав! Али и сама естетичка идеја на чему се расцветала? Згрозили су се усамљеници на помисао науке да

је њихова верска екстаза храњена стално њиховом полном глађу. Као да твој однос с богом постаје мање важан и диван ако иде кроз мудрост секса и апетит његов, а не преко срца само твог и мисли. И ако је у вери неопходно открочење, зар није и то једно открочење! [...] Видим божанство, спојен сам с њим, у екстази сам. Открочење је нада мнош. Почевши да пишем овакве песме, певам их не из критике на живот, већ нађох читаво благо животних заноса и одушевих се да стварам. Дајем им наслов: *Ойкрочење!*" (Петровић 1974б: 99–100).

2. Увод у *Дан шестии*

Дан шестии улази у ред најзначајнијих српских романа XX века и свакако је најамбициозније остварење Растка Петровића. У њему врхуни пишчева опсесија да изрази тоталитет људске судбине спрам просторних и временских размера космичког трајања (Петровић 2013: 163). У студији о Првом светском рату у новијој српској књижевности, у којој помиње и *Дан шестии*, Палавестра истиче да би било погрешно сматрати „да се на тим великим фрескама“ романâ о Великом рату „појединац губи у маси и да колективна судбина надвладава личну мистику и личну коб“ (Палавестра 1991: 65). То потврђује и Растков роман, који приказује судбину колектива, док је у његовом средишту појединац, приказан у различитим, међусобно прожимајућим контекстима, који сежу до планетарног и васељенског. Таква „монументални распон, од микрокосмоса индивидуалне свести до кретања планета и звезда у великим циклусима трајања универзума, захтевао је тоталитет приповедачких поступака, језичких могућности и композиционих решења“ (Петровић 2013: 164). Наведени аспекти дела кореспондирају и с библијским интертекстом у њему.

У средишту прве књиге *Дана шестии* је повлачење српске војске и народа на Крф. Прва књига романа замишљена је као независно дело и углавном је била довршена већ 1934. године. Тада је била насловљена „Осам недеља“ (Ристић 1977: 631), а првобитна пишчева замисао била је да напише своју „велику ‘Албанију’“ (Дероко 1984: 157).³ У једном од писама које је четрдесетих година разменио с Албертом Лордом, преводиоцем првог дела *Дана шестии* на енглески језик, читамо да

3 Истражујући сложену генезу *Дана шестии*, Дуња Душанић је приметила да између необјављеног рукописа романа *Осам недеља* и прве књиге *Дана шестии*, публиковане 1955. у периодичи, а потом и 1961. у оквиру Нолитовог издања, постоје разлике: „Рукопис прве књиге *Дана шестии* садржао је недоследне исправке изворног рукописа *Осам недеља*, хронолошку збрку и необјашњиве лакуне. Ристић је на њиховом отклањању радио марљиво и скрупулозно. Но, кад је резултат овог рада требало представити широј јавности, Ристић је одлучио да све недостатке рукописа прикаже као последицу Јовановићевих резерви и Петровићевог каријеризма“ (Душанић 2017: 307). При свему томе, свакако је став Дуње Душанић да „постојећи рукописи нигде не потврђују Ристићеву тврдњу да су Петровићеве интервенције биле идеолошки или политички мотивисане“ (Душанић 2017: 310), али и да, пошто није могуће приредити критичко издање, интерпретације овог дела остају у одређеној мери провизорне (Душанић 2017: 307).

је Растко ратни део романа видео као „фикцију“ („[...] a fiction that is taking action [in] 1915“; Петровић 2003: 92), мада би се могло говорити и о извесној аутобиографској основи дела.⁴ Она се огледа у томе што се Растко ратне зиме 1915/16. године као младић повлачио ка мору, док је тридесетих и четрдесетих година вршио дипломатску службу у Америци, земљи у коју је смештена радња друге књиге романа.

Диспаратност међу поглављима и између прве и друге књиге донекле је превазиђена лајтмотивима. Преко лајтмотива поглавља *Дана шестіої* композиционо и смисаоно комуницирају, и то „првенствено периодичним појављивањем тајне рођења, која је у поетичком језгру романа и варира се у судбинама ликова и у различитим сазнајним и симболичким доменима – митском, еволутивном, биолошком и језичком“ (Петровић 2013: 214). О избору Америке за простор друге књиге читамо у писму Милану Дединцу у ком наглашава да је био надахнут комешајем раса на америчком тлу: „Све би се догађало у Америци, јер ту доживљавам такву визију, јер су ту гужве белих, жутих и црних народа, с удруженим збивањима, и јер је ту човек можда најсавршеније *travaillé perletravail*, чему иде разним путевима све људство“ (Петровић 2003: 235). Други део требало је да буде „једна џеклондоновска фреска модерне Америке у којој је човек растрзан између сурових правила опстанка у индустријском друштву и ‘зова дивљине’ ирационалних порива“ (Петровић 2021б: 130).

Дан шестіи се одликује сложеном приповедном стратегијом, која подразумева колоплет модернистичких техника. У духу когнитивне наратологије позиција приповедача у роману могла би се „одредити као читање целине јунаковог ума у акцији, односно свеукупности менталних делатности од хаотичних и аморфних мисли, емоција и жеља до самосвесног друштвеног деловања“ (Петровић 2013: 188). При томе ни у „Стевановој ‘Мисли у олуји’ када је добила свој смисао и свој облик“ нема ‘правог’ тока свести: „уместо о поступку тока свести“, примећује Мина Ђурић, можда би „било пријемчивије и заснованије говорити о техници хода мисли“, с обзиром на то да се „Петровићеви примери задржавају на граници Џојсовог и Хакслијевог поступка, односно тока свести и контрапункта мисли“ (2017: 266–267).

4 За промене у пищевом односу према аутобиографској грађи током рада на другој књизи *Дана шестіої* в. Душанић 2022.

3. Библија као интертекст у *Дану шестом*

„Развиће фела“ лежи сада у мени и ту црква
(*Дан шестии*, Растко Петровић).

3.1. Увод

Истакнути проучавалац књижевности Јелеазар Мелетински у студији *Поетика мита* истиче да је књижевни митологизам у прошлом веку био најјасније изражен у роману, између осталог зато што у XIX веку, за разлику од драме и лирике, углавном није представљао област митологизовања (1983: 301). Као разлоге због којих у XX веку у роману долази до препорода мита, Мелетински наводи струјања у друштвеним наукама и уметности тога доба, која су конститутивна и за поетику Растка Петровића: однос према миту као вечно живом исходишту који је прокламовала „филозофија живота“ (Ф. Ниче, А. Бергсон), психоанализа С. Фројда, аналитичка психологија К. Г. Јунга, Вагнерово стваралачко искуство, етнолошке теорије засноване на тада актуелној филозофској мисли и др. (1983: 10).

Библија као интертекст у модернизму по правилу подразумева иронијски отклон, као израз разочарања у историчност, страха од историјских потреса, као и сумње да ће социјални напредак изменити метафизичку основу људског живота (Meletinski 1983: 304). То у великој мери потврђује и *Дан шестии* Растка Петровића. О модернистичкој сумњи и полемичком односу према хришћанском обећању спасења сведочи несагледив низ дела: *Уликс* (1922) Џ. Џојса, тетралогија *Јосиф и његова браћа* (1933) и *Доктор Фаустус* (1947) Т. Мана, *Чекајући Годоа* (1952) С. Бекета, *Мајстор и Марјарија* (обј. 1966) М. Булгакова, затим *Повраћак Филија Лајиновића* (1932) М. Крлеже, *Псалм 44* (1962), *Башиа њејео* (1965) и *Пешчаник* (1972) Д. Киша, *Ђаволи долазе* (1955) М. Булатовића, *Губилишће* (1962) М. Ковача и др.

У роману *Дан шестии* библијски текст је цитиран већ у наслову и епиграфу. Свето писмо је стога повлашћен интертекст у овом делу. Преко развијене митске свести, чији је део и библијски „дискурс“ дела, конкретни историјски догађаји у роману реактуелизују универзална људска искуства. То је свакако основна функција Библије у делу. У широком спектру митских реминисценција, које обухватају и не ексклузивно западне идеје, библијским подтекстом сугерисано је да се *Дан шестии* бави пре свега човеком западног света. То, међутим, не би значило да искуство које роман посредује не носи и потенцијал универзалног и општег. Подсећамо да Растко Петровић у есеју „Да наша књижевност буде уистину наша“ посебно наглашава димензију општег у појединачном и партикуларном:

Подвлачимо да ће најраснији писац на језику нашега народа бити не онај писац који у своје дело нагомилава све по чему се наш човек разликује од других људи, већ онај који да све оно што је у нашем човеку општељудско, али што је особеније, јаче и замашније но код других. А најпунуија, најсадржајнија мисао јест, и увек, и најраснија (Петровић 1974а: 190).

У досадашњим тумачењима овог романа често су обрађивани и библијски мотиви. У осврту на прву књигу *Дана шестіої* објављену у периодици, Милан Дединац примећује да се у њој прожимају Постање и Смак света (Дединац 1977: 616), док Ђорђије Вуковић пише како су у роману честе реминисценције на старозаветне и новозаветне теме као што су егзодус, потоп, апокалипса (Вуковић 1982: 659). Говорећи о „библијској иконографији“ у *Дану шестіом*, Предраг Петровић тумачи мноштво мотива, између осталог топос пронађеног раја у виду америчке пасторале у другом делу романа (Петровић 2021б: 136), старозаветну причу о семену које Бог баца по земљи и др. (Петровић 2013: 183).

3.2. Поетичке импликације библијског наслова и епиграфа

Проучавање библијског интертекста у *Дану шестіом* најразложније је отпочети од наслова овог дела. Растко све до смрти није био одлучио како ће тачно гласити, „али је у више махова говорио да би волео да тај наслов буде библијски стих *‘И би вече и би јутро, дан шестіи’*, који означава стварање човека“ (Ристић 1977: 633). Од првобитне „Албаније“, преко „Осам недеља“, дошао је до наслова који је, од предложених, најбрементитији значењем – *Дан шестіи*. Тако на почетку романа, значењски повлашћеном месту, читамо мото из Постања.⁵ Мото и наслов представљају важан кључ за тумачење овог дела:

И створи Бог човјека по обличју својему... мушко и женско створи их.

И благослови их Бог, и рече им Бог: рађајте се и множите се, и напуните земљу, и владајте њом, и будите господари од риба морских и од птица небеских и од свега звјериња што се миче по земљи.

И још рече Бог: ево, дао сам вам све биље што носи сјеме по свој земљи, и сва дрвета родна која носе сјеме; то ће вам бити за храну.

.....

Тада погледа Бог све што је створио, и гле, добро бјеше веома. И би вече и би јутро, дан шести.

(*Прва књига Мојсијева која се зове Посіање*. Превод Ђ. Даничића.)

(Петровић 1977: 5)

⁵ Постање је плод вековне израиљске традиције и дело је школе која је скупљала материјал из постојеће усмене традиције, затим позајмљивала елементе из разних митова и књижевних дела суседних народа и све то онда сажела у кратак опис стварања (Крстић 2009: 26).

У есеју „Народна реч и геније хришћанства“ Растко помиње дела народне књижевности која варирају јудеохришћанску тему стварања света и човека. Између осталог, наводи словеначку варијанту народне приповетке према којој је човек настао из божјег зноја (Петровић 1974б: 384), као и „побожну“ слепачку песму „Рођење Христово“ (Петровић 1974б: 391). Иако, дакле, познаје различите варијанте приче о постанку човека и света, у епиграфу и наслову свог најамбициознијег романа одлучује се за канонску старозаветну причу.

Сегмент Постања који је цитиран с почетка романа део је тзв. свештеничког извештаја/писа. Поред свештеничког, који је у Старом завету дат први (*Посй.* 1,1–2,3), постоји и јахвистички/јажвеистички извештај о постању, који следи за свештеничким (*Посй.* 2,4–2,22).⁶ Свештеничка и јахвеистичка традиција се смисаоно и сликовно допуњују. Ове две повести посматрају се као два каснија записа јединственог Мојсијевог, претежно усменог откровењског предања (Лома 2005: 442). И један и други извештај сведоче о томе да је човек божје створење. Свештеник наглашава да Бог ствара човека по своје лику и подобију, док су код јахвеиста у фокусу чин стварања човека („А створи Господ Бог човјека од праха земаљскога, и дуну му у нос дух животни; и поста човјек душа жива“; *Посй.* 2,7) и стварање „човјечице“ од Адамовог ребра (*Посй.* 2,21–2,23). Свештенички извештај је „потпуна космогонија“, док је у јахвеистичком спису у фокусу настанак човека и његово насељавање рајског простора (Лома 2010: 36).

У Библији, дакле, постоје различите „верзије“ приче о стварању света, као што, рецимо, постоји и више верзија јеванђеља. То нам све говори да претензије библијског писца нису биле научне. Библијски текст је диспартан и представља скуп разнородних, често на више нивоа неусаглашених, али скрупулозно компонованих првобитно усмених традиција. Током више векова и у различитим срединама, текстови Библије су реинтерпретирани, исправљани и редиговани (Elijade 1991: 140). Јудеохришћански наратив се, све док није добио канонску верзију, мењао, дорађивао и трпео утицаје различитих култура.

Бог у Старом завету ствара речју. У свештеничком извештају његово стварање се излаже ритмички, стереотипним формулама: уводна формула: „Тада рече Бог...“; б) формула заповести: „Нека буде...“; в) формула извршења: „И би тако...“; г) формула описа: „И по-

⁶ Свештенички спис придодат је као систематичан увод у јахвеистички спис, који се одликује старинском непосредношћу и присношћу према Богу (Лома 2005: 443). Настао је, чувао се и ширио у свештеничким круговима у Јерусалиму, по чему је и добио назив. Облик у ком је данас познат, према једном кругу истраживача, настао је у време вавилонског прогонства у VI веку пре Христа (Томић 1977: 21), односно, према другом, након ропства, у V веку пре Христа (Harington 1977: 131; Greys 2003: 18; Лома 2005: 443). Већина библиста сматра да је свештенички извештај млађи од јахвеистичког (Elijade 1991: 22), као и да је управо свештеничка традиција најмлађа у Пентатеуху (Лома 2005: 443).

дели...“; д) формула благослова или именованја: „И благослови...“ или „И назва...“; ђ) формула одобрења: „И виде да је добро...“; е) формула закључка: „И би вече и би јутро...“ (Крстић 2009: 21–22). Синтагма *дан шестии* је завршни део формуле закључка, у којој Бог исказује задовољство због онога што је створио. Синтагмом *дан шестии* уједно се завршава прва глава Постања. Тако је насловна синтагма Растковог романа метафора за библијску причу о божјем стварању човека, али, могло би се рећи, и за јудеохришћанску причу о стварању света уопште.

Стварање човека у Постању долази као последње божје дело украшавања простора: док су прва три дана Шестоднева дела разграничавања света (*opus distinctionis*), друга три су дела његовог украшавања (*opus ornatus*). Човек представља врхунац божјег стварања. У томе се огледа „крајње антропоцентрично усмерење библијских повести о стварању космоса“ (Лома 2005: 444). Библијски писац у Шестодневу код сваког створеног дела каже „И виде Бог да је добро“, „не замара га да то понавља седам пута“ (Томић 1977: 83). А кад се појави човек, о чијем настанку извештава најдетаљније, он „појачава“ израз: „[...] и гле, добро бјеше веома“ (Томић 1977: 83). У покојој рефлексiji Стевана Папа-Катића у ратном делу *Дана шестии* назире се мисао да је човек најважније створење које постоји, мада таква перспектива не мора нужно баштинити библијску традицију: „Људи су изгледали тужно, бесвесно и, изнад свега, туђе. Није их волео, страшио се само за њих за доказ нечега што постоји само док они постоје. Шта би била ова огромна земља, да њих није? Глува и слепа као лешина. Нема као лешина, мека и натрула“ (Петровић 1977: 106). Пред крај прве књиге, када јунаци пристижу на море, налазимо нешто другачији поглед на људство: „Трагови животињски личили су на трагове шишарки и грања; само оно што је било незграпно, што је кварило и реметило ову тишину у природи, било је људско“ (Петровић 1977: 405).

Креација Бога у Библији и другим светим књигама по правилу је представљена глаголом *стварати*/створити. Занимљиво је што се и у Стевановој „Мисли у олуји“ истиче да су очи „створене“, као и да првобитно нису гледале свет пун страдања. И у томе се може огледати реферисање на епиграф и библијски текст, према ком је човек првобитно био смештен у еденске просторе: „Да су нам очи биле створене као када их притискам, визија света била би из основе друкчија. И ова, сада овако наказна визија, била би онда нормална“ (Петровић 1977: 150). Глагол *створити*/стварати јавља се и у речима Милана, једног од младића с којим се Папа-Катић креће ка мору. Стварање се у његовим речима иронизује: „Људи створе рат, али онда они нису више они, не живе више свој живот већ је то нека психоза маса, и народа“ (Петровић 1977: 113). У једном од разговора који ће Стеван успут чути, уметничко стварање се пореди с божјим, те тако овај мотив задобија и димензију аутореференцијалности:

Девојка је питала да ли се у дане рата, када војници гину, сме свирати и непријатељска музика.

Музика Мађара, који су клали по Шапцу, Мађара, који су силовали, силовали – изустри стара девојка, црвенећи на последњу реч.

Људи су одмах били за то да је „уметност“ нешто узвишено што нема отаџбине, што не припада ниједном народу понаособ. „Уметници не одговарају за своје сународнике. Они су полубогови“ (Петровић 1977: 52).

Живот се у роману приказује као сила која се изнова обнавља, што Предраг Петровић доводи у везу с митом о вечитом повратку (в. Петровић 2013: 220–238). Архетипске представе у *Дану шестом* нису, дакле, искључиво утемељене у јудеохришћанској традицији:

То што видиш, то је залет и исконско дрхтање, први узлет и стрмоглављење, и прво стварање. То је нешто што не почиње нигде и не свршава никад, и рађање и пропаст рађања и ново рађање света. То је свитање и свитање света, а ти си у томе сићушан светли прах, у вихору вечности сићушан светли прах. Са твојом свешћу и осећањима, и страстима, и жудњама, и усхићењима, и сумњама. Светли прах (Петровић 1977: 444).

У наведеној рефлексији могу се назрети обриси космогоније. У њима бисмо могли прочитати и елементе хришћанске „митологије“. Мотив праха, који се јавља на више места у овом, али и у роману *Са силама немерљивим* (1927), могао би се тумачити и као алузија на библијско „прах си и у прах ћеш се вратити“. Тиме би се у наведеном одељку ‘засенчио’ виталистички тон Папа-Катићеве рефлексије (уп. Петровић 2013: 238). Мотиви у делу попут праха, постања, смака света с намером су остали – ‘отворени’. Њима се изражавају универзалне архетипске представе, те се, сходно томе, из њих могу прочитати различите традиције, између осталог јудеохришћанска. Исто тако, Милица и Стеван ће у другој књизи бити представљени налик на Адама и Еву, а свакако као „први људи, чијим сексуалним сједињењем почиње живот и обнова човечанства након историјске и космичке катаклизме“ (Петровић 2013: 226). „Папа“ у Стевановом презимену може означавати симболичког оца и претка новог, послератног човека.

На више места у ратном делу *Дана шестој* читамо да је материја након кише попут глине. Таква визија блиска је библијској (али и египатској и месопотамској) представи о Богу као грнчару (*Deus faber*), према којој је Бог све што постоји направио од глине (Eliade 1991: 142). Материја у неким сегментима *Дана шестој* као да није у потпуности издиференцирана, одељена од нематерије и обратно, па је Стеван „скоро [...] видео своју мисао“ (Петровић 1977: 48). Изобличена визија света у делу проистиче из начелног одрицања од илузије стварности – из принципа изражавања погледа на живот свесним искривљивањем природних предмета, којим се одликује постим-

пресионистичка уметност (Hauzer 2005: 755). Онеобиченом виђењу материјалног света доприносе и Стеванове уметничке аспирације. Оне се дискретно помињу, али свакако обележавају Папа-Катићев поглед на свет.⁷ Материјални свет у првом делу *Дана шестіої* као да у исто време настаје, изграђује се и нестаје, топи се и растаче: као да су у исто време дешавају и постање и апокалипса, у складу с Растковим погледом на апокалипсу из есеја „Народна реч и геније хришћанства“:

И не само да ће тај крај овог законског реда настати по коначном одигрању свих могућности овог света; не; но и за време нашега живота, у току даљих живота, још од стварања света, постојало је увек догађаја, појава, који нису елемент оваквог живота реалности у каквом се крећемо, но су већ појединачна остваривања онога другог који морамо назвати Апокалипсом. Зачетак Апокалипсе понео је собом свет још од дана свога постања (Петровић 1974б: 390).

Теме човечанства и човечности у *Дану шестіом* произлазе из епиграфа и наслова, и заузимају значајно место у читавој трилогији о Ирцу. Папа-Катић се често осамљује, нема потребу да разговара с људима, нити да им се приближи, „ни с ким није везан“ (Петровић 1977: 256). У граничној ситуацији рата он је практично изгубио потребу за другим, па су и његови односи с вршњацима углавном неразвијени, мада се у делу не развија сукоб између појединца и друштва какав је чест у модернистичкој књижевности. Стеван (п)остаје пре свега посматрач света: „*Да ли, заиста, имам самилости за њих? Да ли се уистину дојим да они неће издржати? Лаж! Сијурно да је лаж! Они су моји нејријателји, као што сам ја њихов [...]* Однос од човека човеку не служи више моралу“ (Петровић 1977: 154). Супротно таквој ситуацији, у Ремарковом роману *На зајаду ништа ново* (1928), ком Растко у есеју „Од Стендала и Толстоја до данас“ спочитава конвенционалност у поступку, рат ојачава „осећање заједнице“: „Нисмо се сломили – прилагодили смо се; помогла нам је у томе наша младост од двадесет година, која нам је штошта друго јако отежавала. Али је најважније било да се у нама појавило чврсто, практично осећање заједнице, које се затим на фронту развило у најлепше што је рат донео: другарство“ (Remark 1975: 42).

Сходно његовој повучености и отуђености, на самом крају првог дела романа одјекује Стеванова меланхолична и песимистична мисао о односу са другим:

Тонуо је у то бунило, дремао је, будио се и стално је слушао како говоре. Ти људи, најзад добри, душевни.

„Али никада више браћа... Никада... Никада!“ (Петровић 1977: 438).

⁷ Наредне Миланове речи упућене Стевану акцентују Папа-Катићеве списатељске претензије и могу се читати као метафикционални коментар: „Сада је књига још увек најважнија и пет добрих страна важније су за мене од пет недеља оваквог живота. Када се све заврши, ти ћеш ми испричати и провести ме кроз све то што си рекао да сада проживљаваш. Можда ће бити већа ствар бити вођен кроз то од тебе накнадно, него бити одмах са тобом“ (Петровић 1977: 113).

Први број Мицићевог *Зениџа* (фeбруар 1921) отвара се авангардно полемичким тоном његовог текста „Човек и Уметност“. У њему читамо да Мицић свој ангажман, у годинама након рата, поима као „борбу за човечност кроз уметност“. Графички истакнут проглас наизглед је сличан речима с краја прве књиге *Дана шeстїої*: „Н и к а д а в и ш е р а т а ! Н и к а д а ! Н и к а д а !“ (Мицић 1921: 1). Мицићев је ангажман авангардистички „гласан“, транспарентан, и свакако је једна од основних одлика његовог покрета, док у *Дану шeстїом*, у складу с пишчевом тежњом да прикаже универзалну егзистенцијалну ситуацију, није акценат на коментарисању Великог рата и на одређењу према њему, те тако ни понављање лексеме „ни-када“ нема Мицићеву жустрину.

Однос према другоме у америчком делу *Дана шeстїої* је опсесивна мисао протагонисте. У другој књизи га затичемо како много година након рата жали што је „одвратио свој поглед од човечанства“ и што је „толике године остао [...] сâм, сâм“ (Петровић 1977: 448): „Тај лик друга који је корачао уз мене, који је ћутао, лежао уз мене, био стрпљив, поверио ми своју тугу. *Боже мој* [курзив М. М.], ми нисмо ни упитали један другог за име, нисмо дотакли један другог руку ни при сусрету ни при расанку, нисмо умели изговорити реч пријатељства“ (Петровић 1977: 448). Чини се да је ово једино место у роману где се експлицира божја инстанца. Апострофирање Бога овде може бити фраза, односно семантички испражњено место, а може и, у тренутку јунаковог очајања, изражавати његову носталгију за Апсолутом.

Петровићеву поему *Велики друї*, спевану у спомен на песникове вршњаке страдале у Албанији, Дуња Душанић сагледава у светлу генезе *Дана шeстїої* (в. Душанић 2017: 292–304). У поеми одјекују многи мотиви који су заступљени и у *Дану шeстїом*. Лирско *ја* се у првој, нарочито у другој верзији поеме, пита има ли Бога – апострофирајући божју инстанцу („О, Боже, Боже, зар је могуће / Да први пут кад згледах лице, / Мртвачко бледило откри свануће / А ноћ затрпа собом убице!“; Петровић 1974в: 216). Питање Бога је често у Петровићевој поезији, посебно у плаховитим стиховима *Ошкровења*, збирци која је премрежена питањима трансценденције. Тема Бога је у *Дану шeстїом* скоро потпуно скрајнута. Тако ни однос *Дана шeстїої* према Библији није онако авангардно субверзиван као што је то случај с раним Петровићевим делима.

Наслов и епиграф у *Дану шeстїом* на принципу синегдохе упућују на целину библијског наратива. На тај начин и други библијски мотиви, који не произлазе непосредно из епиграфа и наслова, чине библијски, тј. јудеохришћански вид митског спознања света у делу. У односу на пагански митски слој, библијски „дискурс“ је далеко мање присутан. Да којим случајем не знамо који је наслов дела, шта бисмо, на основу текста, помислили: како гласи његов наслов? Чини се, дакле, да се не би лако могао наслутити његов библијски оквир.

Кад говоримо о библијском, јудеохришћанском слоју свести у *Дану шестом*, имамо у виду мрежу међусобно повезаних мотива и архетипских представа. Елементи библијског наратива у *Дану шестом* чине хришћански слој мисли јунака, при чему је мисао, подсећамо, један од средишњих мотива у роману. Она је предмет интроспекције и у „Стевановој ‘Мисли у олуји’ кад је добила свој смисао и свој облик“, у којој бисмо могли препознати одјек пишчевих увида о атавизмима и свести као геолошком пресеку:

Колико је то било слојева мисли у мени? Колико? Има две, три, четири... Покушавајући, ево, да се понови цео сложени рад мозга. Али из њега само луминозно искачу речи: Колико слојева мисли у мени? Колико слојева? (Петровић 1977: 152).

3.3. Мотив рађања

Божје стварање је у извесном смислу сродно феномену рађања. Стварање подразумева божје прегогативе, а рађање је људска варијанта стварања. У сегменту Постања који је цитиран с почетка дела Бог првостворене људе благосиља речима „рађајте се и множите се, и напуните земљу“, па је и мотив рађања уоквирен библијским наративом (уп. Петровић 2013: 224). Другим речима, насловна синтагма Петровићевог романа упућује на „биолошку, митску и метафизичку тајну рођења која је поетичко језгро целине књижевног опуса Растка Петровића“ (Петровић 2013: 227).

И у мотиву рађања се одражава *пресек људске свести*, односно преплитање различитих традицијских слојева. При крају романа Стеван Папа-Катић последњи пут шета поред језера и размишља о свом још нерођеном детету: „Он је знао да је све то природан закон, да су то све фазе којима биолошки човек продужује себе. [...] да ће велики део њега изићи из њега и населити се у то ново биће, у ту нову шкољку која је сад у грађењу“ (Петровић 1977: 604). Шкољка је симбол плодности воде (Ševalije, Gerbran 2013: 935). Она буди асоцијације на Афродитино/Венерино рођење, а ове митске представе је Растко помињао и у својој есејистици.

У фасцикли „Грађа за *Дан шести*“ из пишчеве заоставштине налазимо документ под насловом „Астрономске појаве у месецима септембру, октобру, новембру, и децембру 1915 године“.⁸ Овај документ потврђује да је Растко са великом скрупулозношћу писао свој роман. Документ додатно помућује границу између фикције и стварности у делу и уједно доприноси његовом енциклопедијском карактеру. Састоји се из неколико делова и писан је астрономским језичким регистром. Ту су „Опште појаве у Сунчевом Систему“, „Подаци о плане-

8 Захваљујемо Народном музеју у Београду на уступљеној грађи из Спомен-музеја Надежде и Растка Петровића.

тама“, „Подаци о кометама“ и „Подаци о Сунчевој активности“. При крају романа сазнајемо да је Папа-Катић реконструисао астрономске одлике за тренутак Миличиног рођења. На том месту се активирају чињеничне појединости из овог документа. Стеван Папа-Катић, дакле, тајну рођења покушава да докучи и помоћу астрономије, науке коју назива својом „новом забавом“ (Петровић 1977: 554).

3.4. Теорија еволуције

Према извештају из Постања, пре него што је створен човек, шестог дана су створене и копнене животиње („стока“, тј. домаће животиње, „ситне животиње“, тј. гмизавци и „звијери земаљске“, тј. дивље животиње; *Посй.* 1.24–1.25). У једном од мање прихваћених тумачења, божји благослов изречен над створеним човеком односи се и на животиње. У том случају човек се посматра у контексту животињског света (Крстић 2009: 17). Иако су постојале и алтернативне перцепције, и у раној модерној Европи доминирала је идеја да је човек радикално различит и супериоран у односу на животиње и сва друга бића.

До епохе просвећености на Западу је била доминантна класификација природе коју је утемељио Аристотел. Грчки мислилац је потоњим филозофима и природњацима наметнуо идеју о низању (скоро) свих животиња у једну ступњевиту *scala naturae*, у зависности од степена њихове „савршености“. На врху скале је био човек, на дну зоофити. Поред такве, зоолошке хијерархије, у спису *De anima* (*О души*) Аристотел нуди и психолошку класификацију живих бића. Она се заснива на „моћима душе“ које имају организми – од хранљивих, које имају биљке, до рационалних, оличене у човеку, у складу с уверењем да све осим Бога у себи носи одређену врсту „лишености“ (Lavdžoj 2014: 69–70):

Rezultat je bila koncepcija o planu i strukturi sveta, koju su, kroz srednji vek pa sve do kraja 18. veka, mnogi filozofi, naučnici, ali i većina obrazovanih ljudi prihvatili bez pogovora – koncepcija univerzuma kao „velikog lanca bića“ sastavljenog od ogromnog – ili, po strogoj ali retko primenjivanoj logici principa kontinuiteta – beskonačnog broja beočuga. Broj karika u hijerarhijskom poretku kreće se od najlišenije vrste bića, koja se jedva razlikuje od nebića, preko „svake mogućnosti“, pa sve do *ens perfectissimum* – ili, u nekim pravovernijim verzijama, do najviše moguće vrste bića, kojeg od apsolutnog bića dele beskonačne razlike – i to tako da se svaka od tih vrsta od one neposredno iznad i neposredno ispod razlikuje po „najmanjem mogućem“ stepenu različitosti (Lavdžoj 2014: 70).

Према овој класификацији, људска душа је супериорна у односу на душе биљака и животиња, јер поред „вегетативних“ и „осећајних“, поседује и „рационалне“ способности (Жакула 2013: 33–34).

Материјално и непокретно, оличено у минералима, налази се на самом дну лествице. Следе биљке, које су живе, али се не крећу, потом долазе животиње, које су живе и крећу се, али им недостаје (алтернативно) дух, душа или разум, који поседују људи, који су уједно и материјална и духовна створења. Изнад њих су анђели као бића чистог духа (Жакула 2013: 33), који иначе заузимају значајно место у роману *Са силама немерљивим*.

Теорија еволуције британског природњака Чарлса Дарвина у време кад Растко пише свој роман било је релативно ново научно објашњење света и живота. Дарвинова теорија се најчешће посматра као супротност поменутој класификацији живих бића и религијском мишљењу. Подразумева да се врсте мењају кроз време и простор, као и да је природна селекција основни механизам еволутивне промене. Према Дарвиновој теорији, чак се и „духовне способности“ код људи поимају као екстензија животињских инстинката који су резултат природне еволуције (Дарвин 1977: 67), при чему је „духовна разлика између најнижег човека и највише животиње огромна“, и то „у степену, а никако у врсти“ (Дарвин 1977: 121). У *Човековом пореклу* (1871) Дарвин је изложио теорију о заједничком претку човека и мајмуна и на тај начин, сматра се, „задао коначан ударац концепцији човечанства као одвојеног од остатка живог света или супериорног у односу на њега“ (Жакула 2013: 39).⁹ Главна импликација примене теорије еволуције на људска бића односила се на непостојање суштинске разлике између људи и животиња, чиме се потврђивало да је људска природа у основи животињска, а не божанска (Жакула 2013: 39).¹⁰

Дарвинова теорија еволуције, која је, према Фукоу, „више филозофска него научна, ближа космологији него биологији“ (Фуко 1998: 41) заузима значајно место у стваралаштву Растка Петровића, те и у *Дану шестом*. Папа-Катић је још као младић прихватио начела еволуције (Петровић 2013: 257), а његово бирање палеонтологије за професију свакако је утемељено у поверењу у Дарвинову теорију. Почети палеонтологије као научне дисциплине подударају се „с

9 Соња Жакула наводи необичну измену о „Творцу“ која се појавила у последњој реченици другог издања *Порекла врста*: „Има величанствености у овоме погледу на живот, са његовим различитим моћима које је Творац првобитно удахнуо у неколико облика или само у један; и у томе што се док се наша планета, покоривајући се утврђеном закону гравитације креће по својој кружној путањи, од једног тако прстога почетка створио бесконачан број најлепших и најдивнијих облика, и још се еволуцијом стварају“ (према: Жакула 2013: 37–38). Претпоставља се да је овде творац поменут како би се ублажила реакција свештенства на радикалне идеје изнете у *Пореклу*. Дарвин је избегавао одговор на питања у вези с изменом, па је она послужила претпостављеној сврси а да притом није радикално утицала на импликације његове теорије (Жакула 2013: 38).

10 „Дарвинова дилема“ дуго је била аргумент против теорије еволуције, а подразумевала је недостатак фосила из прекамбријумског доба. Четрдесетих година прошлог века и у деценијама које су уследиле палеонтолози су почели да налазе фосиле старије од Камбријумске експлозије, те је Дарвинова теорија добила своју пуну афирмацију (в. Schopf 2000).

променом датирања фосила, данас временски смештеним у милионе година пре нас, а све до 19. века се држало да су из периода ‘пре Великог потопа’, то јест 4000 године пре наше ере“ (Алинеи 2021: 7). На тај начин и Стеваново бављење палеонтологијом симболички упућује на својеврстан расцеп – између митолошког и религијског, односно научног погледа на свет.

Историјска дешавања у ратном делу романа одвијају се „по логици обрнуте еволуције, јер рат враћа људе у праисторију, у доба пећинског чопора, у епохе геолошких раседа и тектонских поремећаја“ (Петровић 2013: 253–254). Тако ситуација у *Дану шестом* наликује на потоњу чувену сцену с почетка Кјубриковог филма *2001 – Одисеја у свемиру* (1968), „Од кости до сателита“. Сцена из Кјубриковог остварења сажима време од настанка првих човеколиких бића до савременог човека. Еволуционистичка призма у њој се не односи само на биолошки већ и на културолошки аспект, на технички и технолошки напредак: и *Дан шести* и сцена из Кјубриковог филма, истичући рат као константу живота на Земљи, релативизују појам напретка, како биолошког, тако и цивилизацијског.

На многим местима у роману човек се изједначава са животињом (Петровић 2013: 171). Стеван је, примерице, 15. новембра „провео последњи део ноћи као било која животиња“ (Петровић 1977: 146). Бука и бес историје приморавају човека да пузи попут животиња, да не оставља „ништа за собом, сем крпа и измета“ (Петровић 1977: 95). При томе гротескни прикази животиња и животињског код људи неретко наликују на представе из средњовековних бестијаријума. Говорећи о другој књизи *Дана шестој*, где је човек у урбаном средини приказан као „дисциплинована животиња“, у једном од писама Милану Дединцу, али и на другим местима, Растко човека директно пореди са животињом: „Претпостављам само да је људство једна животињска врста, а да је рад његова стварност“ (Дединац 1977: 626). Нарочито је упечатљива поетска „дефиниција“ човека из програмског текста с краја *Ойкровоња*, „Пробуђена свест (Јуда)“, према којој је човек „звер чије су чељусти разјапљене према бескрајности“ (Петровић 1974а: 106).

Смеђи Петар је један од младића с којим се Папа-Катић у ратном вихору креће ка мору. Он презире Стеваново породично наслеђе. У расправи међу другарима-вршњацима, Милан стаје у Стеванову одбрану: „Да ли би он за то био крив? Како је могао да зна и да ли је могао да спречи нешто што се збивало пре његова рођења? И зашто би он био кривљи него неко коме је прадед био такав, или било који други предак у току историјског развића, а од чијег давнашњег оссионства, ове или оне врсте, он још живи? Не пењући се до наших пећинских рођака, који су јели једни друге!“ (Петровић 1977: 84). У Милановим речима могу се препознати еволуционистичка схватања, али и одјеци јудеохришћанског наратива, који би овде

оличавао прародитељски грех. Тако се и на овом месту преплићу научна и митолошка мисао јунака. Теорија еволуције сажима природне науке с којима је ова теорија скопчана. Она, заправо, представља сцијентистичко разумевање света уопште: „Ко сте ви да ми оспоравате право на живљење? Реци ми, зашто, зашто? Ја сам спој ћелијица, ја сам жива материја, ја сам историјска биологија, разумеш, историјска биологија. И у име тога. Разумеш? Да ли можеш да ми одговориш, Смеђи Петре! Зашто?...“ (Петровић 1977: 89).

Супротно библијском наративу и теорији еволуције, неке од животиња у *Дану шестом*, попут вучице¹¹ и кучке, имају развијену мисао и дух, те нису приказане као искључиво материјална бића.¹² Задобивши људске особине, и животиње постају својеврсни јунаци романа, па се природа човека и животиње у делу додатно зближавају: „Свет животиња и људски род били су један према другом. Човек је хтео да уплаши пса, а овај се све мање плашио“ (Петровић 1977: 359). У ратним околностима пас одбија да буде инфериорнији од човека, у чему се огледа полемичност у односу на епиграф и библијски наратив: „Није сматрао више за полубога тог човека, није хтео више да му служи, кад се човечанство, уистину, толико срозало“ (Петровић 1977: 359).¹³

Стеван Папа-Катић је у другој књизи палеонтолог светског угледа. На једном месту се, међутим, сугерише његов неуобичајен однос према Дарвиновом учењу и научном погледу на свет: „[...] између зидане пећи и слике Дарвинове, без које није нигде путовао, највише зато – иако то себи не би признао – што га је штитила као амајлија“ (Петровић 1977: 589). У Папа-Катићевом разумевању света има, дакле, и нечег сујеверног, мистичног, свакако неегзактног. Знања која налази у књигама не дају му коначан одговор (Петровић 2013: 257), у складу с пищевим уверењем из текста „Пробуђена свест (Јуда)“ по ком све човекове жеље „крију тајну намеру да буду коначно задовољене негде изван границе схватања: тиме њихова испуњавања добијају интензитетом у овом животу“ (Петровић 1974в: 106). Стеваново трагање за одговорима на суштинска питања имају дубоку метафизичку основу. Стога су рационална и проверљива објашњења до којих долази – недостатна („као да се идејом може покрити живот!“; Петровић 1977: 114). Папа-Катић се с научним знањима, заправо, само „помирио“:

Јер се у науци био помирио са чињеницом да је све компонента општег живота, еволуције и стваралаштва природе. Та размена енергија, између протоплазме и фосила и фосила и протоплазме. То корачање људства

11 За људске одлике вучице в. Велмар Јанковић 1967.

12 За могућност тумачења елемената анимизма у делу Растка Петровића в. Јовић 2005: 142–152.

13 И Дарвин помиње, по његовом мишљењу претерана и неуверљива, схватања по којима којима „пас гледа свога господара као каквог бога“ (Дарвин 1977: 94).

кроз урагане као сметови фосила, као звездане прашине у Космосу, као усијане честице новог живота. Где је онда стварност и где њено огледање? Како да закључи, ако је објективан, ако је научник, ако је разумео поредак ствари, ако се помирио...

То је био разговор који је Стеван водио са собом, не само сада већ годинама. Најпре је убеђивао себе, а онда испитивао да би видео колико је то мишљење већ он сам. Најзад, кад год би утврдио поново да је у њему тишина, поздравио би себе, свој споро стечени мир и сазнање (Петровић 1977: 583).

Папа-Катићево интересовање за палеонтологију долази од његове запитаности над феноменом рађања и постојања. Он у палеонтологији трага за одговорима на првобитна питања, о чему сазнајемо и из његовог разговора с Билом Гордоном: „Видите, Биле, људи су у ствари подељени у две групе, у једној се они интересују како се догодило чудо да постоје, да су рођени, да живе и да умиру, а у другој их то уопште не занима. Ја припадам првој групи и ви такође“ (Петровић 1977: 459). Стеван помиње *чудо*. Ова лексема се јавља на више места у *Дану шестом* и начелно имплицира религијски поглед на свет. У есеју „Народна реч и геније хришћанства“ Растко пише да „дух хришћанства“ подразумева и „да је космос уопште створен према свим могућностима чуда и преображаја“ (Петровић 1974б: 389). И помињање чуда у роману на изванредан начин релативизује сцијентистичко разумевање света.

3.5. Мотив глади

Према Књизи постања, Бог човеку даје све потребне ресурсе за живот, док је ратни део *Дана шестог* обележен глађу – свет првог дела Петровићевог романа је „остављен“ „од Бога“ (Душанић 2017: 303). Разочарани у слободу, бивши затвореници један за другим скачу у реку „не рекавши најпре ни реч никоме, не прекрстивши се“ (Петровић 1977: 164). Егзистенција је у оба дела романа обележена *шриљењем*, које је један од лајтмотива како у *Дану шестом*, тако и у мирнодопском и мелодрамском контексту романа *Са силама немерљивим*. Трилогија о Ирцу наглашава, дакле, да је *шриљење* инхерентно животу. Занимљиво је што се у првој књизи *Дана шестог* не развија метафора голготе, нарочито имамо ли у виду да се повлачење српског народа и војске још за време рата почело називати Албанском голготом (в. Де Мондезир 2018). Неразвијањем метафоре голготе потврђује се Растков отклон од национализовања патње и страдања у овом роману.

Један од аспеката мотива глади у *Дану шестом* не односи се на ратно већ на уобичајено и свакодневно стање. Реч је о Смеђем Петру и његовом бунту против буржоаског система. Смеђи у једном мо-

менту узвикује: „Ми смо одувек били гладни [...] Било је дана када смо били толико гладни да сам, иако велики дечак, проводио ноћи плачући. Моја браћа су, такође, гладовала. Сви су код нас гладовали! И мајка и сестра...“ (Петровић 1977: 91). Петар сиромаштво поима као свој идентитет: „То сиромаштво изгледало је више његова личност него и само његово тело. У сну је тело мењало свој облик, мењао се његов карактер и његова мисао, али је он и у сну остајао стално сиромаш“ (Петровић 1977: 71). Након што изрекне да „хоће“ да и сви остали буду гладни, у графички издвојеној реченици, у духу патоса библијског текста, приповедна инстанца саопштава: „*И њага настјаге љаг. За све и заувек*“ (Петровић 1977: 92).¹⁴ У лику Смеђег Петра се, видимо, актуелизује творачка моћ речи. И таквим иронизованим стварањем се акцентује сличност Бога и човека назначена у епиграфу. Такође, овим детаљем се на симболичком плану рат и све недаће мотивишу клетвом напаћеног појединца.

Такав библијски „дискурс“ накратко испливава и на другим местима у роману, између осталог, на самом крају одељка „*Петак, 18. децембра*“: „Три пексимита су тога дана изделили. Суседи су их раскомадали, јер они сами не би успели. Раздељене су пажљиво и мрвице. *Онда је настјало сјавање*“ (Петровић 1977: 407; истицање М. М.). Нешто даље у роману Стеван Папа-Катић размишља о метафизичкој и магијско-митској, творачкој димензији речи Смеђег Петра:

Он је био нешто што се кретало кроз простор. И то је било јасно: тело у кретању кроз простор, свет видљив и мерљив. Оно што је било као јед и као жуч, што се постављало од постанка као препрека и што је Стеван Папа-Катић покушавао да савлађује својом мишљу и речима из којих је састављена његова мисао, биле су речи једнога другог човека и живот једнога другог човека, или других људи, иза тих речи. Смеђи Петар је викнуо: „Хоћу да будете гладни!“ Јасније од Стевана Папа-Катића, од самога Смеђег Петра, од њихових мисли, од целог овог видљивог и опипљивог света, биле су те речи којима се одједном покрио простор. То је било та препрека и то исконско. Све друго, као пред каквом мађијском формулом, нестало је. Глад је сада била свуда (Петровић 1977: 106).

¹⁴ У складу с увидом да готово нема „значајнијег ауторовог приповедачког, песничког, путописног или есејистичког текста који свој завршни одјек није добио у *Дану шестом*“ (Петровић 2013: 163), на самом крају Расковог текста „Палермо“, објављеног у путописној књизи *Сицилија*, наилазимо на необичну визију у којој „огромно чудовиште“ изговара речи идентичне оним којим Смеђи Петар узвикује да жели да сви буду гладни: „Точкови су ударили оним дугим неразумљивим али упорним фразама тутњавае: ‘ту – ту – ту, ту – ту, ту – ту – ту, ту – ту, ту . . . ту, ту – ту, ту – ту, ту – ту, ту – [...] ја хоћу, ја хоћу, ја хоћу, ја хоћу, ја хоћу да сви будете, да сви будете, да сви будете,’ и глас који је говорио био је тежак, претећи; иако неразумљиво, огромно чудовиште, чије се фантастично тело протезало испод свих вагона, говорило је кроз све подове упорно: ‘ја хоћу, ја хоћу, ту – ту – ту, ту – ту, ту – ту, ту ја хоћу да сви будете, да сви будете гладни, да будете гладни, ту – ту – ту’ дешифровао се смешно и аутоматски, скоро несвесно, тај тутањ, у мени“ (Петровић 1988: 38–39).

3.6. Мотив времена

Мотив времена заузима важно место у *Дану шестом*. Њиме се овај роман и отвара: „Пролазећи свуда око њега, обавијајући га, као облаци или као магле, време га је раздвајало од свега осталог, осамљивало. Године и векови, који су се тек организовали, тек склапали, као да су извирали ту, пред њим“ (Петровић 1977: 9). Нешто даље читамо Стеванову рефлексију која је нека врста наставка претходне: „Постоји време, постоје часовници и затим то: бити неко, не бити нико, а ипак непрестано осећати себе и бацати се у олују“ (Петровић 1977: 51).

Ратни део романа се уједно и завршава мотивом времена, што видимо у наслову дневничког записа: „Четвртак, последњи дан године 1915“. Реч је о једином примеру дневничког датирања у ком се, уз дан у недељи и датум, даје и приповедачев коментар („последњи дан“), којим се наглашава да је реч о самом крају године. Тако се прва књига романа завршава с 1915. годином. Не наговештава се почетак нове године, која у многим митологијама симболизује обнављање стварања (Elijade 1970: 48). Израелска варијанта овог мита подразумева идеју о устоличењу Јахвеа као краља света, као и идеју о његовој победи историјских непријатеља (Elijade 1970: 48). И овим детаљем се у *Дану шестом* акцентује апокалиптичан карактер рата. У роману постоји суптилно, растковски казано, *тирење* између две концепције трајања. Спрам линеарног схватања времена,¹⁵ својственог хришћанству, у роману преовлађује циклична концепција времена: „Ако и прихватимо присуство старозаветне митологизације историјских збивања, оно је свакако део знатно шире и у роману значајније митолошке концепције о универзалном циклусу космичких промена којим управља лунарна метафизика и космобиологија“ (Петровић 2013: 225).

Нови, грегоријански календар код нас је уведен почетком 1919. године. Датирање у другом делу романа прати овај начин рачунања времена, а први је усклађен са старим, јулијанским календаром. То видимо и по датирању Божића у првој књизи (25. децембар).¹⁶ На почетку друге књиге уводе се околности у којима се нашао Папа-Катић „тог лета господњег 1938. године“ (Петровић 1977: 441). Помињањем година и векова који се тек организују и склапају, помињањем ча-

15 Хришћанско схватање времена подразумева „праволинијску али двострану“ схему, с обзиром на то да за хришћане „линија раздвајања догађања спасења није пуки *futurum* него је *perfectum praesens*: долазак божји који се већ догодио“ (Löwith 1990: 225–226).

16 Готово сви датуми и дани у недељи у дневничким записима поклапају се с аутентичним датумима и данима, у складу с тада актуелним календарима (*Рајник* 1915; *Кал. МС* 1938). Једино се код дневничког записа „Недеља, 17. август“ (Петровић 1977: 521) дан у недељи и датум не поклапају: 17. августа 1938. је била среда, а не недеља. Као помало зазорну случајност истичемо да се овај, једини „проблематични“ датум у роману, налази близу датума пишчеве смрти – 15. августа.

совника, као и године у односу на Христово рођење, приповедна инстанца сугерише да је наша перцепција времена одређена културолошки: да би човек уопште могао поимати време, неопходно је да га систематизује и тако „укроти“ културолошким оруђем. Мада се то подразумевало, у тексту се наглашава да се године броје од рођења Исуса Христа. И на тај начин се у *Дану шестом* реферише на хришћански наратив: акцентује се цивилизацијска утемељеност Запада у хришћанском поимању света. Другим речима, сугерише се да је библијско поимање света у свести западног човека присутно макар/само као конвенција у рачунању времена.

3.7. „Епизодни“ библијски мотиви

Библијски наратив се у *Дану шестом* пројављује углавном кроз лајтмотиве, по правилу архетипске представе. Поред њих, у делу се јављају и „епизодни“ мотиви из Библије. На неке од њих ћемо се кратко осврнути. У рефлексiji Смеђег Петра о (не)моралности његове сестре призива се старозаветна Књига проповедника, па се у духу хришћанства критикује охолост. То је још једно „парче“ библијског текста у *Дану шестом*, које потврђује јудеохришћански слој свести јунака:

„Охолост, охолост!“ понављао је Смеђи у себи ...

„Све је ово охолост, незајажљива охолост! Моја је сестра курва. Она гази на искривљеним штиклама, у свиленим сукњама, шуштећи више њима него све ове шуме. Па шта? ... А несрећа је била гордост бедних!“... Затим испружи руке и гледаше у њих, запањен како се као на огледалима хвата по њима измаглица зноја, и бледи, нестаје, па се хвата поново. „Зар сам толико узбуђен?“ и поче да јеца од очајања, суво, као да се загрцнуо, удари у некакав плот свом снагом, до оштрог бола, до повреде. И бирајући где су избили врхови клинаца из плота, удари још једанпут, још једанпут. Али све то није будило негдашњи понос не себе, већ само охолост, од које се пати више но и од физичке повреде“ (Петровић 1977: 95–96).

Један од епизодних ликова у роману је бивши робијаш Мишо. Пре него што стигне код своје девојке Јованке, коју ће убити, а затим силовати њену сестру, он навраћа на чесму: „Када се опрао на чесми, Мишо је врховима прстију ставио качкет на главу, па раширених руку, да би се сушиле, али не стресајући с њих воду, јер је Пилат стресао био са својих, упутио се Јовановој улици“ (Петровић 1977: 172). У цитираном сегменту запажамо алузију на новозаветну сцену у којој Понтије Пилат пере руке након што нареди да се Исус разапне. Римски император праћем руку симболички скида одговорност са себе. Овим библијским мотивом се антиципира страдање недужног, док робијаш Мишо не стреса воду с руку. Симболички, он се не одриче одговорности, чиме се код овог (анти)јунака акцентује одсуство покајања – савести.

Миличино праће ногу Пјеру О’Мири у другој књизи (Петровић 1977: 524–525) алузија је на Исусово праће ногу апостолима. То је очигледно нарочито ако имамо у виду да је Пјер О’Мира вероватно једини лик у *Дану шестом* који је аутентично религиозан, мада се за ову личност везује и архетипска представа о братоубиству.

Како „олујина“ брише „из Стевана Папа-Катића један по један слој мисли“, тако се открива да је испод свих слојева – дух: „Стеванов дух био је очишћен од боја, од идеја. Не познавајући више никаква значења, постојећи само као блистава сила испод свега што је заковитлано борбом, не успевајући нити да живи нити да умре, без осећања себе, дух, као испод свих геолошких раседања, растопљена и универзална, унезверена, гола, срж земље“ (Петровић 1977: 158). И дух је у Растковом делу вишезначан и може упућивати на различите традиције, поред осталог на Бергсоново учење, али и на библијски наратив. Овај појам се јавља већ у другом стиху Мојсијевог „Постања“, где читамо да се и у прапочетку „дух божји дизаше над водом“ (*Посп.* 1,26). Кад се живот јунака *Дана шесто* и *Са силама немерљивим* оконча, њихов дух се враћа свом прапочетку (Петровић 2013: 183).¹⁷ Дух Стевана Папа-Катића у митопоетској визији на концу *Дана шесто* добија и одлике онога што је Растко Петровић називао *дух расе*. Непосредно пре него што страда, Папа-Катић се сећа митолошке песме „Изједен овчар“, чиме се у делу активира и словенска народна традиција као још један слој свести (Петровић 2013: 215). Она проговара и у мотиву бацања у „сиње море“, које неки од ликова виде као једино могуће уточиште.

Наше истраживање је потврдило и, надамо се, понегде продубило у критици већ истицано становиште о прожимању различитих традиција у роману *Дан шести* Растка Петровића. Видели смо, најпре, да је овај писац, попут каквог антрополога, био замишљен над слојевитошћу људске свести. Култ мајке земље, који заузима важно место у овом роману, сматра се најстаријим божанством. Посредством њега у делу се додирује најархаичније и најуниверзалније митско искуство, заступљено у многим митологијама и изван западног света. Митска свест у Растковом делу флукутира од такве, најопштије, преко других паганских представа, до јудеохришћанске традиције, али и специфично словенске. С друге стране, научни сазнајни домен у роману обележен је природним наукама, те и теоријом еволуције. Она објашњава како настаје и функционише

17 Уп. с рефлексijом из Петровићевог кратког романа *Људи љоворе* (1931): „Да, то је оно вечито, та стална свежина постања, та присутност постања, а оно што га види, осећа, поздравља и потврђује, мој дух и ја сав, пролазно је; непрестано на самрти“ (Петровић 2005: 182).

живи свет, и уз библијско Постање у делу је још једна, нова, научна ‘космогонија’. „Парчићи“ библијског наратива у роману сведоче да Библија у модерном свету остаје присутна најпре кроз универзалне представе, односно архетипове, али и кроз друштвене конвенције. Таква многострукост модалитета (само)разумевања у *Дану шестом* изражава расцеп у сазнању модерног човека, у складу с уверењем Сент-Амура да је енциклопедизам великих модернистичких наратива – „разбијени тоталитет“ (према: Петровић 2021a: 119).

У надахнутим визијама у роману, митске представе, научни, уметнички, имагинацијски домен, преклапају се, прожимају и стапају у једно: „[...] *а исјред свећа видиш њару своја дисања која као да долази оданде иде се све идеје и мисли сливају у једну једину мисао. Хиљаде идеја и мисли у једну једину*“ (Петровић 1977: 153).

ИЗВОРИ

- Петровић, Растко. *Бурлеска Госјодина Перуна Боја Грома, сјарословенске и грује њриповејке*. Ур. Јован Христић. Београд: Нолит, 1974a.
- Петровић, Растко. *Дан шестии*. Ур. Милан Дединац и Марко Ристић. Београд: Нолит, 1977.
- Петровић, Растко. *Есеји и чланци*. Прир. Јован Христић. Београд: Нолит, 1974b.
- Петровић, Растко. *Поезија, Садињанке*. Прир. Јован Христић. Београд: Нолит, 1974в.
- Петровић, Растко. *Прејиска*. Прир. Радмила Шуљагић. Београд: Меграф, 2003.
- Петровић, Растко. *Са силама немерљивим, Људи јоворе*. Предговор Ђорђије Вуковић. Београд: Народна књига, 2005.
- Петровић, Растко. *Сицилија и груји њујойиси: из необјављених рукојиса*. Прир. Радмила Шуљагић. Београд: Нолит, 1988.
- Светјо јисмо Сјароја и Новоја заветја*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 2018.

ЛИТЕРАТУРА

- Алинеи, Марио. Уводна реч. Алинеи, Марио. *Насјанак евројских језика. Књииа њрва. Теорија конјинуишејта*. Превод с италијанског Иван Димитријевић. Нови Сад – Београд: „Прометеј“, Библиотека града Београда, 2021: 7–12.
- Велмар Јанковић, Светлана. Растко Петровић или стварност ирационалног. *Савременици*. Београд: Просвета, 1967: 11–38.
- Вуковић, Ђорђије. Поговор. Петровић, Растко. *Дан шестии*. Београд: Нолит, 1982: 625–662.

- Дарвин, Чарлс. *Човеково њорекло и сиолно одабирање*. Превод с енглеског Недељко Дивац. Нови Сад: Матица српска, 1977.
- Дединац, Милан. Преведено са успомена. Поговор у: Растко Петровић, *Дан шестии*. Београд: Нолит, 1977: 611–630.
- Де Мондезир, Пиарон. *Албанска ѲолоѲа. Усиомене и рајине слике*. Превод с француског Љубиша Миловановић. Прир. Милован Витезовић, Београд: Чигоја штампа, 2018.
- Дероко, Александар. Месец дана с Растком у Паризу и још понека сећања. *А ондак је леѲијо јеројлан над БеоѲрадом*. Београд: Народна књига, 1984: 141–214.
- Душанић, Дуња. Дневник – сећање – роман. *Фикција као сведочанство: Искусство Првој светској раји у Ѳрози српских модернисѲа*. Београд: Досије студио, 2017: 269–334.
- Ђурић, Мина. *Модернизација српске Ѳрозе двадесетѲој века у односу на стваралачку реѲејцију књижевној дела Џејмса Џојса*. Необјављена докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет, 2017.
- Жакула, Соња. (Не) разумевати Дарвина: еволуција и конструкција границе између људи и животиња. *КулѲурна Ѳрожимања: анѲроѲолошке ѲерсиѲкѲиве*. Ур. Драгана Радојичић. Београд: Етнографски институт САНУ, 2013: 31–50.
- Јовић, Бојан. *ПоеѲика РасѲка ПеѲровића: стѲрукѲура; контекст*. Београд: Народна књига, Институт за књижевност и уметност, 2005.
- Календар МаѲиѲце српске, за ѲросѲу 1938 Ѳодину: ѲрилоѲ Ѳодишњаку МаѲиѲце српске*, Нови Сад: Матица српска.
- Крстић, Владимир. *ПосѲање и ѲоѲој*. Београд: Завод за унапређивање образовања и васпитања, 2009.
- Лома, Миодраг. Други библијски извештај о постању света и човека – повест о Рају (*ПосѲ*. 2,46–2,25). *Књижевна историја*. год. 37, бр. 127, 2005: 441–473.
- Лома, Миодраг. Библијска прича о постању човека и раја (*ПосѲ*. 2,46–25). *Филолошки ѲреѲег*. год. 37, св. 1, 2010: 33–69.
- Палавестра, Предраг. Први светски рат у новијој српској књижевности. *УѲоредна исѲраживања 3, Никши СѲиѲчевићу*. Ур. Мирјана Дрндарски. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1991: 63–68.
- Петровић, Предраг. *ОѲкривање ѲоѲалиѲеѲа: романи РасѲка ПеѲровића*. Београд: Службени гласник, 2013.
- Петровић, Предраг. *Енциклопедизам и Ѳеорија романа*. Београд: Чигоја штампа, 2021а.
- Петровић, Предраг. Растко Петровић и америчка култура. *ХоризонѲи модернисѲичкој романа*. Београд: Чигоја штампа, 2021б: 127–158.
- Рајник: календар за рајину Ѳодину 1915*, Београд: Издавачка књијарница Геце Кона, 1915.
- Ристић, Марко. Библиографска белешка у: Растко Петровић, *Дан шестии*. Београд: Нолит, 1977: 631–637.
- Фуко, Мишел. *АрхеолоѲија знања*. Превод с француског Младен Козомара. Београд – Нови Сад: Плато, Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 1998.

- Dušanić, Dunja. „The Genesis of Rastko Petrović’s American Novel“. *Serbian Studies*. Vol. 33, No. 1–2. 2020: 79–93.
- Elijade, Mirča. *Istorija verovanja i religijskih ideja I: od kamenog do Eleusinskih misterija*. Prevod s francuskog Biljana Lukić. Beograd: Prosveta, 1991.
- Elijade, Mircea. *Mit i zbilja*. Prevod s francuskog Mirna Cvitan i Ljerka Mifka. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.
- Genette, Gérard. Epigraphs. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Translation Jane E. Lewin. Foreword Richard Macksey. Cambridge: Cambridge University Press, 1997: 144–160.
- Grevs, Robert. *Hebrejski mitovi: Knjiga postanja*. Prevod s engleskog Marin Milosavljević, Beograd: Alnari, 2003.
- Harrington, Vilfrid. *Uvod u Stari zavjet: spomen obećanja*. Prevod sa engleskog Mato Zovkić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1977.
- Hauzer, Arnold. *Socijalna istorija umetnosti i književnosti*. Prevod s engleskog Veselin Kostić i Ksenija Aksentijević. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2005.
- Lavdžoj, Artur. *Veliki lanac bića: Proučavanje istorije jedne ideje*. Prevod s engleskog Gorana Raičević. Novi Sad: Akademaska knjiga, 2014.
- Löwith, Karl. Biblijsko tumačenje povijesti. *Svjetska povijest i događanje spasa*. Prevod s nemačkog Mario Vukić. Sarajevo – Zagreb: August Cesarec, „Svjetlost“, 1990: 225–234.
- Meletinski, Jelezar. *Poetika mita*. Prevod s ruskog Jovan Janićijević. Beograd: Nolit, 1983.
- Micić, Ljubomir. Čovek i Umetnost. *Zenit: Internacionalna revija za umetnost i kulturu*. Broj 1, godina 1, 1921: 1–2.
- Remark, Erih Marija. *Na zapadu ništa novo*. Prevod s nemačkog Kaćuša Avakumović Maletin. Beograd–Subotica: „Minerva“, 1975.
- Schopf, J. William. Solution to Darwin’s Dilemma: Discovery of the Missing Precambrian Record of Life. *The Proceedings of the National Academy of Science*. Vol. 97, No 13, June 20th, 2000: 6947–6953.
- Ševalije, Žan, Gerbran, Alen. *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Prevod s francuskog i adaptacija dr Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić. Novi Sad: Stylos, IK „Kiša“, 2013.
- Tomić, Celestin. *Prapovijest spasenja: Knjiga Postanka, glava 1–11*. Zagreb: Provincijalat hrvatskih franjevaca konventualaca, 1977.
- Vučković, Radovan. *Avangardna poezija*. Banja Luka: Glas, 1984.

Magda G. Milikić

Mythological Wrestling With Elements: *the Biblical Intertext in the Novel
The Sixth Day [Dan Šesti, 1961] by Rastko Petrović*

Summary

Following Genette's understanding that the epigraph represents a paratext of a "borderline position" that creates a certain kind of expectation in the reader's perception, in this paper we interpret the meaning implications of the biblical epigraph and title, as well as other biblical motifs in the novel *The Sixth Day* [Dan šesti] by Rastko Petrović. The elementary assumption in the paper was that those biblical motifs, which appear in *Dan šesti* in various forms (quotes, paraphrases, allusions, etc.), represent the biblical narrative as one of the layers of the character's consciousness.

Our research confirmed and, we hope, in some places deepened the point of view already emphasized in the criticism about the interweaving of different traditions in the literary work of Rastko Petrović. First of all, we outlined that this writer, like an anthropologist, was thoughtful about the layers of human consciousness. The cult of Mother Earth, which occupies an important place in *Dan šesti*, is considered the oldest deity, and through her the novel touches on the most archaic and universal mythical experience, represented in many mythologies and outside the Western world. The mythical consciousness in Rastko's work fluctuates from such, the most general, through other pagan representations, to the Judeo-Christian tradition, but also specifically Slavic.

Keywords: Rastko Petrović (1898–1949), *The Sixth Day* [Dan šesti], modernism, intertext, Bible, epigraph

Примљено: 2. 6. 2022.

Прихваћено: 8. 1. 2024.